

Світлої пам'яті Валерія Анатолійовича Бушакова

25 лютого 2013 р., на сімдесят першому році життя, трагічно обірвався життєвий шлях видатного вченого, доктора філологічних наук Валерія Анатолійовича Бушакова. Ще зовсім недавно Валерій Анатолійович відзначив сімдесятирічний ювілей, і тим тяжчою є втрата для всіх нас, бо всі ми сподівалися, що він буде жити та жити, віддаючи усі свої сили та досвід науці. Проте доля розпорядилася інакше!

Саме науці Валерій Анатолійович присвятив багато років свого життя. Останні двадцять років життя Валерія Анатолійовича були тісно пов'язані з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Валерій Анатолійович Бушаков народився в м. Хабаровську (Росія) 12 грудня 1942 р. Його батько Костянтин Олексійович Різе був родом із Твері (Росія), а мати Олена Максимівна Головченко – з Полтави. На жаль, його батьки трагічно загинули в 1947 р. на Сахаліні. І тому в 1955 р. його всиновили молодша сестра матері та її чоловік – Анатолій Кирилович Бушаков. Унаслідок цього подальша доля Валерія Анатолійовича була пов'язана з Україною.

В. А. Бушаков закінчив середню школу в м. Узині Київської обл., де й працював до 1962 р., коли був призваний до лав Радянської Армії. Після армії Валерій Анатолійович працював у Москві на будівництві. У 1966 р. одружився з Нелею Юхимівною Дрогобич, а в 1967 р. у них народилася дочка Оксана.

У 1967 р. Валерій Анатолійович вступив на факультет англійської філології Вінницького педінституту, який закінчив у 1972 р. без відриву від виробництва. Тоді ж місцем постійного проживання Валерія Анатолійовича стало смт Асканія-Нова Херсонської обл. Саме там з лютого 1970 р. він почав працювати перекладачем наукової літератури в Українському науково-дослідному Інституті тваринництва "Асканія-Нова" і пропрацював у цьому закладі до 1993 р. Окрім того, в 1979–1981 рр. він працював учителем англійської мови в середній школі смт Асканії-Нової. Валерій Анатолійович також закінчив німецьке, французьке та іспанське відділення Центральних заочних курсів іноземних мов у Москві. І взагалі, у своїй анкеті він зазначив, що володіє більш ніж 15 європейськими і східними мовами, серед яких варто особливо виділити крим-

ськотатарську. Валерій Анатолійович своїм прикладом показав, що справжнім науковцем може стати та людина, яка поставила за мету свого життя науку, незалежно від того, де вона проживає. Нестачу наукової літератури вчений все життя поповнював під час своїх подорожей та спілкування з колегами в наукових центрах України та Росії. В останні роки життя Валерій Анатолійович отримував нову інформацію вже із Інтернету. Внаслідок цього він створив дуже солідне зібрання наукової літератури та спеціальну картотеку. Отже, він досить давно почав готуватись до наукової діяльності.

Вже в 1980 р. побачила світ його перша наукова публікація «О первоначальном названии Аскании-Нова – “Чапли”», що вийшла в солідному науковому журналі “Советская тюркология”. У наступні роки статті Валерія Анатолійовича були надруковані не лише в цьому журналі, а й в інших наукових виданнях Росії, України, Узбекистану. В. А. Бушаков майже від початку чітко визначив напрямок своїх наукових студій – тюркська філологія, зокрема ономастика Криму.

У 1992 р. Валерій Анатолійович успішно захистив в Інституті мовознавства РАН свою кандидатську дисертацію “Тюркская этноэкономика Крыма” за спеціальністю “Тюркські мови”. Науковим керівником дисертації був відомий тюрколог, академік РАН, доктор філологічних наук Е. Р. Тенишев. Офіційними опонентами виступили також відомі тюркологи – доктор філологічних наук Е. А. Груніна та кандидат філологічних наук Х. Ф. Ісхакова. У своїх висновках до автореферату дисертації В. А. Бушаков зазначив: “Структурно-семантический анализ этноэкономов Крыма и их сопоставление с этнонимами тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских народов позволили установить номенклатуру поселившихся в Крыму тюрко-монгольских родов и племен. Более трехсот этнонимов крымских тюрков имеют соответствия в этнонимии древних и современных кипчакских, огузо-туркменских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и кавказских народов. Многие этнонимы татар и ногайцев Крыма не встречаются за его пределами”. Це був значний прорив у дослідженні мови та історії кримськотатарського етносу, вивчення якого протягом багатьох десятиліть в СРСР, з міркувань суто ідеологічного характеру, перебувало під забороною. Треба також віддати належне Валерію Анатолійовичу, який у важкі роки нашої історії зумів завершити та успішно захистити в Москві своє перше дисертаційне дослідження.

Надалі доля Валерія Анатолійовича була пов'язана з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, який був заснований тюркологом світового рівня – академіком О. Й. Пріцаком. З 1993 р. В. А. Бушаков почав працювати на посаді старшого наукового співробітника Інституту. Незважаючи на те що він не був киянином, директор Інституту О. Й. Пріцак та його заступник В. С. Рибалкін зробили все можливе, щоб постійним місцем роботи Валерія Анатолійовича був саме наш Інститут. І це себе виправдало. Майже за десять років В. А. Бушаков опублікував кілька десятків статей та одну монографію, провідною темою яких були історія, мова та культурна спадщина кримських татар.

Саме після 1993 р. Валерій Анатолійович обрав для себе новий напрямок досліджень – історична топонімія Криму. Ця тема в 90-ті роки набула особливої актуальності для України, що було пов'язано з репатріацією кримських татар на Батьківщину. Тому виникла потреба повернення історичних назв на карті Криму. У той час Валерій Анатолійович був провідним фахівцем у цій галузі, бо займався цією проблемою ще за радянських часів.

Дослідження В. А. Бушакова цього періоду відзначалися науковою об'єктивністю, оскільки він працював на зламі історичних і філологічних студій. Досить показові з цього погляду його статті. Так, у другому номері журналу “Східний світ” за 1994 р. було надруковано його статтю “Етимологізація кримських топонімів у зв'язку з вивченням історії”, в якій він зазначав: “...при тлумаченні кримських топонімів слід передусім звертатися до мов, які є або були поширені в Криму: кримськотатарська, кримсько-

румейська, аланська, італійська, османська... При вивченні кримської топонімії і кримськотатарської лексики необхідно враховувати всі лінгвістичні й екстралінгвістичні аспекти їх формування. А подальше використання в етногенетичних та історичних дослідженнях одержаних лінгвістикою результатів потребує певної обережності”.

Саме такий підхід до вирішення проблем історико-філологічного характеру В. А. Бушаков яскраво продемонстрував у своїй статті “Про фульський народ і його священний дуб у Житії Костянтина Філософа та локалізацію міста Фулли і Фульської єпархії”, що вийшла в 1994 р. у п'ятому випуску львівського часопису “Україна в минулому”. Ця робота відзначалася особливою оригінальністю та науковою новизною. У ній В. А. Бушаков доводив, що назви міста *Солкат* і *Крим* повинні бути семантично пов'язані між собою. Виходячи із запропонованої В. Д. Смирновим версії, що татарську назву міста – *Крим* варто розуміти як “рів, рівчак”, дослідник висунув припущення, що назва *Крим* є більш пізньою і фактично являє собою переклад попередньої назви міста – *Солкат*, що, на його думку, свідчить про те, що це місто могли заснувати генуезці. Підставою для цього, вважав В. А. Бушаков, є те, що в італійській мові для позначення борозни, ровика використовувався термін *Solcati*, що на лігурійському діалекті, розповсюдженому серед генуезців, мав би набути вигляду *Surghati*, тому що для цього діалекту притаманний перехід *-l-* у *-r-*. Свою версію про італійське походження назви *Solcati* В. А. Бушаков підтверджував повідомленням Сеїда Мухаммеда Різи про те, що це місто було засновано генуезцями за згодою татарської адміністрації. На підставі цього вчений зробив припущення, що ранньосередньовічний ойконім Східного Криму – *Фулли* у мові місцевих аланів теж означав “рів, рівчак”.

Взагалі в останні двадцять років свого життя Валерій Анатолійович багато публікувався в заснованому академіком О. Й. Пріцаком журналі “Східний світ”. Незважаючи на те що багато наукових видань бажали мати його публікації, В. А. Бушаков вважав за потрібне друкуватися в першу чергу у “Східному світі”. Статті Валерія Анатолійовича в нашому виданні завжди відзначалися оригінальністю та науковою новизною.

Так, у здвоєному випуску “Східного світу” № 2 за 1995 р. та № 1 за 1996 р., присвяченому столітньому ювілею видатного українського сходознавця А. П. Ковалівського, було надруковано велику статтю В. А. Бушакова “Етніми *Бодрак* і *Буртас*: до питання про історичну долю буртасів”. У ній дослідник доводив, що етніми *бодрак*, *буртас* та *бродник* були генетично між собою пов'язані і використовувалися в різний час для позначення східноєвропейських аланів-асів. Досить цікаво, що один з авторів цього некролога також дійшов схожих висновків. У другому номері журналу “Східний світ” за 1996 р. було надруковано цікаву розвідку В. А. Бушакова “Тюркська альтернативна етимологія гідроніма КОДИМА”, в якій автор виводить цей топонім від тюркського *кадима* – “стежина”. У випуску “Східного світу” №1–2 за 1997 р. Валерій Анатолійович звернувся до теми, що вже давно хвилювала українських філологів та істориків. Його стаття має інтригуючу назву – «До питання про походження слова “козак”». Автор публікації, на відміну від попередників, запропонував трохи нетрадиційну етимологію слова: «...давньотюркський етимон *qataq ~ *qadag ~ *qadaq терміна qazaq “козак” означав “ті, хто пасуть і охороняють худобу”, “варту, охорону, караул”...»

Але всі попередні публікації В. А. Бушакова у “Східному світі” не можна порівняти за масштабами та обсягом опрацьованого матеріалу з його великою статтею “Кадиліки і каймаканства в Кримському ханстві (XVIII ст.)”, що була надрукована у № 1–2 часопису за 1998 р. На початку статті її автор зазначив: “Ще сорок років тому була висловлена думка щодо можливості на основі списку населених місць Кримського ханства, поданих по кадиліках, визначити топографічні межі останніх... Але й досі, наскільки мені відомо, цієї задачі ніхто не виконав”. Проте В. А. Бушаков, на нашу думку, з цим завданням добре впорався. За джерела своїх пошуків Валерій Анатолійович взяв карту Криму, укладену на початку XIX ст. генерал-майором Мухінім, та датований 1783 р.

список селищ, перелічених по кадиликах і каймаканствах. Унаслідок цього у статті автором були подані таблиці населених пунктів Криму за цим принципом. Це дало можливість визначити кордони кадиликів Кримського ханства, кількість яких з часом змінювалась, але не перевищувала 48. Варто зазначити, що В. А. Бушаков у цьому напрямку досліджень першим досяг значних успіхів.

В. А. Бушаков займався не лише кримськими проблемами, а й іншими питаннями тюркології. Він зарекомендував себе в науковому світі як прекрасний фахівець у галузі етимології. Про це свідчать і подальші його публікації, в першу чергу в “Східному світі”. Так, у № 2 часопису за 2000 р. побачила світ його розвідка «Походження тюркського астроніма *ULKER* “Стожари”», в якій дослідник впевнено довів, що цей термін “походить від свого евенкійського аналога *Улгэр*, з котрим абсолютно співпадає фонетично”.

Слід зазначити, що у 2001–2005 рр. Валерій Анатолійович найкращі свої дослідження продовжував публікувати в журналі “Східний світ”. Серед них варто виділити такі статті: “Етнонім *гагауз* та його алоніми *читак*, *хаджал* і *сургуч* (до семантичної типології етнонімів)” (2001, № 1), «Прикметник *харалужний* в “Слові о полку Ігоревім” та “Задонщині” (До питання щодо автентичності “Слова о полку Ігоревім”)» (2001, № 2), “Огузо-туркменський компонент в етногенезі кримських татар” (2002, № 1), “Роль географічних термінів в утворенні топонімів Криму” (2002, № 2), “Назви колодязів у степах і пустелях Казахстану, Туркменістану та Узбекистану і в Криму” (2003, № 1), “Локалізація і хронологізація географічних об’єктів в історичній топонімії Криму” (2003, № 4), “Світські та релігійні титули і назви професійних занять, відображені в історичній топонімії Криму” (2001, № 1), “Квантитативні показники в історичній топонімії Криму” (2004, № 2) тощо. Окрім того, В. А. Бушаков регулярно друкувався в інших наукових виданнях України, Росії, Узбекистану, Польщі. Серед них варто виділити численні його публікації в періодичному збірнику наукових праць Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського “Сходознавство”. Але серед всіх цих публікацій переважав один напрямок наукових пошуків – історична топонімія Криму. Все це принесло Валерію Анатолійовичу визнання далеко поза межами України.

Так, у 2001 та 2003 рр. В. А. Бушаков отримав гранти на дослідження та публікацію монографії від Американської ради наукових товариств (ACLS – The American Council of Learned Societies). Наслідком цього став вихід у 2003 р. його індивідуальної монографії “Лексичний склад історичної топонімії Криму”. Рецензентами цієї фундаментальної праці стали відомі тюркологи: д. ф. н., проф. І. М. Железняк; д. ф. н., проф. Є. С. Отін; д. ф. н., проф. І. В. Дрон; д. ф. н., проф. А. М. Меметов. В анотації на монографію було зазначено: “У монографії досліджено в історико-етимологічному та граматичному аспектах іранську, грецьку, тюркську, італійську, кавказьку та біблійну лексику, відбиту в історичній топонімії Кримського півострова”. Отже, бачимо, що праця охоплює не лише тюркологічні проблеми, а й інші напрямки лінгвістичних досліджень, що стосуються минулого Криму. У висновках до монографії В. А. Бушаков зазначив: “Географічні назви Криму дозволяють змалювати його історію з найдавніших часів до сьогодення. Вони надають величезний матеріал для вивчення етногенезу, історії та культури корінних народів Криму. Багатошаровість кримської топонімії дозволяє виявити етнічні компоненти, котрі взяли участь в етногенезі кримських татар і румеїв. Особливий інтерес становлять відбиті в кримській топонімії етноніми, котрі мають аналоги в етнонімії різних народів за межами Криму. Етнотопоніми вказують на генетичні зв’язки народів і на міграції населення в минулому. За топонімічними даними можна створити сучасну і поновити минулу картину регіону, відтворити розселення на півострові родів і племен, котрі увійшли до складу кримськотатарського етносу...” Таким чином, монографія Валерія Анатолійовича була виконана на перехресті філологічних та історичних досліджень. Цим і можна пояснити значну популярність цієї роботи

серед багатьох фахівців гуманітарного профілю. Про це можуть свідчити численні посилання на зміст роботи та відгуки про неї.

Але Валерій Анатолійович не обмежився тільки публікацією монографії. Це був лише черговий, хоча й дуже важливий, крок у його науковій біографії. Після публікації монографії настала черга завершення роботи над докторською дисертацією та її захистом. У 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Інституті сходознавства НАН України Валерій Анатолійович Бушаков успішно захистив свою дисертацію “Історична топонімія Криму”, подану на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю “Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії”. Офіційними опонентами виступили відомі вчені в цій галузі: доктор історичних наук, професор Я. Р. Дашкевич; доктор філологічних наук, професор А. М. Емірова; доктор філологічних наук Ю. Л. Мосенкіс. Провідною установою був Одеський національний університет ім. І. Мечникова.

В авторефераті дисертації Валерій Анатолійович окреслив актуальність обраної теми так: “Топонімія Криму пов’язана з етнічною й культурною історією всіх корінних народів півострова. Вивчення формування топонімічної системи кримськотатарської мови допоможе уточнити й скоригувати висунуті на підставі інших джерел концепції з етнічної й культурної історії кримських татар, румеїв, караїмів та кримчаків, оскільки систематичне й послідовне вивчення географічних назв дає змогу глибоко зазирнути в історичне минуле народу й дослідити його контакти з іншими етносами”. Тому за мету було поставлено вивчення закономірностей формування топонімічної системи кримськотатарської мови, етапів формування історичної топонімії Криму, концептуальних уявлень щодо еволюції кримської топонімії, етногенетичних зв’язків кримськотатарського етносу з іншими народами, а також створення концепції системного дослідження кримської топонімії. Варто зазначити, що дисертант блискуче впорався з цим. Основне досягнення дисертаційного дослідження полягає в тому, що в результаті історико-лінгвістичного аналізу географічних назв, засвідчених у стародавніх письмових пам’ятниках, на картах, у списках сіл, науковій і краєзнавчій літературі, збережених у пам’яті кримських татар, виділено й проаналізовано в лексико-семантичному плані основні тематичні класи кримських географічних імен (оронімів, гідронімів, ойконімів та хоронімів) і встановлено номенклатуру грецьких і тюркських географічних термінів та інших слів, що становлять історичну топонімію Криму.

Варто також відзначити активну участь В. А. Бушакова у щорічних Сходознавчих читаннях ім. А. Кримського, які з 1997 р. регулярно проводить Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Валерій Анатолійович робив доповіді на цих наукових конференціях вже починаючи з 1997 р. Важливо зазначити, що тематика його виступів мала своє продовження в його публікаціях у журналі “Східний світ”. Тобто В. А. Бушаков спочатку робив апробацію своїх нових ідей на конференції і згодом, враховуючи побажання та доповнення колег, готував на основі цього статті. Така схема оприлюднення наукових результатів взагалі дуже характерна для сучасних науковців. Варто зазначити, що доповіді Валерія Анатолійовича на Сходознавчих читаннях завжди викликали жвавий інтерес та спонукали до наукових дискусій колег, які брали участь у роботі конференцій. Практично В. А. Бушаков був учасником усіх шістнадцяти Сходознавчих читань А. Кримського – з 1997-го по 2012 р.

Після захисту докторської дисертації Валерій Анатолійович почав займатись викладацькою та адміністративною роботою. Зокрема, із 2005-го по 2012 р. він був завідувачем кафедри грецької філології Маріупольського державного університету. Проте, незважаючи на свою завантаженість цією роботою, Валерій Анатолійович не припиняв співробітництва з Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Так, дуже помітною подією в житті нашого Інституту стала участь В. А. Бушакова в роботі спеціалізованої вченої ради з присудження наукових ступенів доктора (кандидата) філологічних наук за

спеціальністю “Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії”, членом якої він був із 2006-го по 2012 р. Але Валерій Анатолійович не просто брав участь у засіданнях спецради, а й дуже часто виступав там офіційним опонентом та експертом на захистах дисертацій у таких галузях, як тюркологія, арабістика, іраністика. Ставився Валерій Анатолійович до експертної оцінки й опонування дуже серйозно, і його відгуки можна вважати зразком рецензування наукових праць.

У цей період В. А. Бушаков продовжував публікувати результати своїх дуже цікавих наукових розробок у нашому журналі “Східний світ”. Зокрема, у 2010 р. в третьому номері часопису було надруковано його статтю “Топонімія округи сіл Біюк-Узеньбаш та Кучук-Узеньбаш”, що торкалася походження тюркомовного населення Південно-Західного Криму, яке проживало в басейні р. Бельбек. На основі аналізу грецизмів в історичній топонімії округи зазначених сіл автор статті прийшов до висновку, що безпосередніми предками узенбаських татар були кримські уруми, які в минулому були грекомовними, як і кримські румеї. Звертався Валерій Анатолійович і до інших проблем алтаїстики. Про це може свідчити надрукована у другому номері “Східного світу” за 2011 р. його стаття “Етнонім *урянхай* (до семантичної типології етнонімів)”. У ній автор дійшов дуже цікавого висновку, згідно з яким ця етнічна назва добре пояснюється з тунгусо-маньчжурських мов. На думку В. А. Бушакова, цей етнічний термін має означати “мешканець гірської тайги”. Отже, як бачимо, сфера наукових інтересів Валерія Анатолійовича торкалася не лише проблем тюркології, а й інших суміжних напрямків гуманітарних досліджень.

На жаль, доля була невблаганною до Валерія Анатолійовича. Наприкінці 2011 р. він тяжко захворів. Але, незважаючи на це, продовжував працювати. Склалося враження, що Валерій Анатолійович передчував, що йому жити на цьому світі залишилося небагато. Тому він намагався викласти свої останні ідеї у статтях, які встиг написати в останній рік життя у значній кількості. Ці матеріали він періодично пересилав електронною поштою до Інституту сходознавства для публікації не лише в наших періодичних виданнях – “Східний світ”, “Сходознавство”, “Хозарський альманах”, – а й у збірках на честь ювілеїв Ю. М. Кочубея, В. С. Рибалкіна, С. Б. Сорочана та пам’яті Я. Є. Полотнюка. Серед них варто виділити такі статті: “Етноніми *бурят* та *баргут* і етнонімічний топонім *Баргуджін-Токум* (до семантичної типології етнонімів)”; “Японські географічні назви *Сікука* на Південному Сахаліні”; “Квазіетнонім *Челдон* (до семантичної типології етнонімів)”; “Етноніми *тунгуси*, *евени* та *евенки* (до семантичної типології етнонімів)” тощо.

Як уже зазначалося, В. А. Бушаков працював на перехресті філологічних та історичних досліджень. Тому один з авторів цього некролога, О. Б. Бубенок, мав за велику честь прийняти пропозицію Валерія Анатолійовича написати разом статті, присвячені топонімії та етнонімії давніх угорців. Унаслідок такої співпраці були підготовлені до друку дві статті з цієї проблематики: «Сведения Константина о савартах-асфалах в “краях Персии” (к вопросу об историчности сюжета)»; «Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів, згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного “De administrando imperio”».

Відомо також, що В. А. Бушаков встиг завершити рукопис великої роботи “Айнські та японські слова, що складають топонімію Гоккайдо, Курил і Сахаліну”. Проте Валерію Анатолійовичу не судилося побачити всі свої останні роботи в надрукованому вигляді. 25 лютого 2013 р. його не стало...

Отже можемо впевнено сказати, що Валерій Анатолійович Бушаков прожив своє життя немарно. Значну частину свого життя він віддав науці. Науковий доробок Валерія Анатолійовича є дуже солідним – авторська монографія, більше двохсот наукових статей та інших публікацій у наукових виданнях України, Росії, Польщі, Узбекистану та інших країн. Серед його публікацій є чимало праць не лише з тюркології, а й з інших

напрямоків алтаїстики, а також з індоєвропеїстики, японістики тощо. А скільки ще задумів не встиг він здійснити!

Валерій Анатолійович був учасником багатьох наукових конференцій, що відбувалися в Україні та поза її межами. Він входив до складу редколегій наукових видань України, серед яких – періодичні видання Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського “Східний світ” та “Сходознавство”.

Ми пам’ятатимемо Валерія Анатолійовича також як прекрасну та чуйну людину, бо він завжди був готовий надати допомогу в найскрутніших ситуаціях. Це стосувалася і підтримки науковців-початківців, і суто життєвих ситуацій. Валерій Анатолійович назавжди залишиться в нашій пам’яті як дуже скромна людина. Як відомо, скромність була окрасою видатних особистостей, до числа яких належав і Валерій Анатолійович Бушаков.

Валерій Анатолійович відзначався своєю відданістю науці. Він обстоював правдиве зображення минулого, істину. І дуже шкода, що ще чимало з його творчих задумів і планів залишилися нездійсненими, нереалізованими через його передчасну смерть.

Світлий образ Валерія Анатолійовича – видатного вченого і порядної людини, великого трудівника, справжнього лицаря науки без страху та докору, якому притаманне було багатогранне обдарування і який до останніх днів свого життя був відданий науці, – назавжди залишиться в нашій пам’яті.

О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай